

VIAȚA CA O APĂ CURGĂTOARE

Mirela-Ioana BORCHIN

Știu că se poate trăi fără cărți. Nu vreau să știu cum. Nu vreau să știu cine trăiește așa. Vreau să cuprind cu privirea doar ochii în care se văd cărți. Ochi dolidora de cuvinte. Ochi grei de sens. Ochi formați de lectură. Ochi pentru cultură.

Energia cuvântului din dinamicele structuri discursive poate fi pusă în oglindă cu energia valului din dinamicele ape curgătoare. O energie creatoare, propulsoare, inepuizabilă. În permanentă degajare. În permanentă regenerare.

În plan simbolic, cursul unei ape – de la obârșii până la vărsare – a fost cel mai adesea asemuit destinului uman. Complexitatea vieților efemere s-a „oglindit” în manifestările apelor curgătoare, pe care omul obișnuit, dar și creatorul le-au perceput auditiv și vizual ca pe un traseu simbolic analog propriei treceri prin lume.

1. Sonorități

Întocmai ca oamenii, apele curgătoare se fac nu doar văzute, ci și auzite. Sonoritățile apelor, reflectate mai cu seamă de substantive de origine onomatopeică, sunt asociate unor reacții afective specific umane:

„Vino-n codru cu verdeață

Und-*isvoare plâng* în vale...” (M. Eminescu)

„Ele trec în harnici unde și *suspina*-n flori molatic,

Când coboară-n ropot dulce din tãpșanul prãvãlatic” (M. Eminescu)

Șopotul, susurul, murmurul izvoarelor, clipocitul apei prelinse de pe stâncă, vuietul valurilor, țârâitul ploilor sau urletul cascadelor sunt expresii semiotice uzuale, care aparțin sistemului lingvistic, pentru ca omul să poată comunica, prin ele, despre ape. Majoritatea conțin consoane sonante, șuierătoare, vocale și semivocale acute sau grave, fapt ce vorbește de la sine despre motivația lor naturală (v. *murmur*, *susur*, *șopot*, *clipocit*, *vuiet*, *țârâit* etc.). Valorificarea lor discursivă dă dimensiunea posibilităților

de reprezentare prin limbaj verbal a limbajului sonor, fluent, al apelor care curg.

Dintre toate elementele naturale, apa este nu doar oglinda formelor, ci și o „oglină a vocilor”. Așa cum observa Gaston Bachelard, râul, fluviul și cascada au un limbaj pe care oamenii îl înțeleg în mod firesc, fiindcă pot descoperi în el asemănările cu propriul limbaj¹.

Apele curgătoare au sonorități variate, care ar putea compune, într-o imaginară consonanță, o grandioasă simfonie. Pe care nimeni nu a ascultat-o vreodată. E de necuprins. Nu se lasă plagiată. Ci doar imaginată. Se poate reprezenta prin cuvinte. Există poeți ai apelor: Poe, Hoffmann, Coleridge, Eminescu, Blaga, Bogza... Se poate reprezenta prin note muzicale. Există compozitori care au scris simfonii ale apelor: Haendel, Smetana, Strauss...

De șoaptele apelor se leagă primele amintiri ale copilăriei, aflate la limita dintre realitate și imaginație:

„Fiind băiet, păduri cutreieram și mă culcam ades lângă izvor,
Iar brațul drept sub cap eu mi-l puneam, s-aud cum *apa sună-ncetișor*.” (M. Eminescu)

Indiferent de vârstă, cel ce și-a păstrat sufletul de copil aude întotdeauna cântece în apele curgătoare:

„Dar eu umblu lângă *ape cântătoare*” (L. Blaga)

„... drumul Oltului pe fața pământului este *un cântec niciodată întrerupt, un cântec imens*, al cărui ecou crește...” (Geo Bogza, *Cartea Oltului*)

Încă de la izvoare, apa comunică în plan sonor, muzicalitatea începuturilor unui curs fiind senină și cutezătoare, în armonie cu celelalte trăsături ale apei dulci. Pe măsură ce se îmbogățesc ca debit, în funcție de relief și de condițiile meteo, apele curgătoare își amplifică și nuanțează repertoriul muzical:

„Și prin *vuietul* de valuri,
Prin mișcarea naltei ierbi
Eu te fac s-auzi în taină
Mersul cârdului de cerbi” (M. Eminescu)

„Din ce în ce *cântarea* în valuri ea tot crește
Se pare că **furtuna** ridică al ei glas...” (M. Eminescu)

¹ Vezi *Apa și visele*, București, Editura Univers, 1995, p. 209.

„Bubuituri surde, de tobe, răzbat din adâncime, precipitându-și ritmul, când apa pornește să cadă, din treaptă în treaptă, de pe stânci. Cu fiecare clipă, cântecul crește, cu fiecare din afluenții de pe celelalte văi, încă un corn sau un flaut i se adaugă [...] Pe când se prăbușește în noile cataracte, Oltul își înalță cântul dintr-o mulțime de alămuri, ce se întrec să-i dea viața și strălucirea unui imn triumfal.” (Geo Bogza, *Cartea Oltului*)

2. Reflexii

Pe fundalul sonor al existenței apei și omului, se rânduiesc puzderii de imagini poetice ale unui curs acvatic cu reverberații în destinul uman. Textul poetic este locul privilegiat pentru imortalizarea semiotică a unor sentimente variate, în mare parte generate de experiența umană a apei care curge. Dintre acestea reținem:

- **dorul:**

„Bădișor depărțișor,
Nu-mi trimite-atâta *dor*
Pe pârau și pe izvor.” (Folclor)

Dorul deslușit din graiul apelor este de neostoit, căci ele sunt o permanentă sursă de aducere-aminte a durerii din dragoste, înțețite de absența prelungită a iubitului plecat departe. Același sentiment răscolitor, potențat de sonoritățile unei ape agitate, îl trăiește și mama tânărului aflat între străini:

„În vaduri *ape repezi curg*
Și vuiet dau în cale,
Iar plopi în umedul amurg
Doinesc eterna jale.” (G. Coșbuc)

- **durerea:**

„Purtăm fără lacrimi
o boală în strune
și mergem de-a pururi
spre soare-apune.

Răni ducem – *izvoare* –
deschise subt haină.
Sporim nesfârșirea
c-un cântec, c-o taină.” (L. Blaga)

Mai cu seamă durerea colectivă își are expresia poetică în imaginea apelor curgătoare ce și-au găsit vad în peisajul spiritual românesc:

„La noi sunt codri verzi de brad
Și râuri de mătase,
La noi atâția fluturi sunt
Și-atâta *jale*-n case.” (O. Goga)

Apele plâng o durere care se cere neapărat tălmăcită de omul aflat în comuniune cu natura:

„*Apele plâng*, clar isvorând în fântâne” (M. Eminescu)

„Plutea o lebădă-ntr-o noapte pe apa iezerului tainic,
Aci sălbatec, numai țipăt, aci ca *molcom plâns de ploi...*” (V. Voiculescu)

Plânsul apelor devine și mai dramatic atunci când simbolizează „durerea” materiei întregi:

„De-atâtea nopți aud *plouând*
Aud *materia plângând...*” (G. Bacovia)

- **respectul:**

Reverența față de râul Olt, care circumscrie o lume profund românească, o întâlnim îndeosebi la poezii ardeleni:

„Și-acum dă-mi mâna,
A sunat gornistul de plecare,
Du *Oltului* din partea mea
O caldă salutare...” (G. Coșbuc)

„*Bătrâne Olt*, cu buza arsă,
Îți sărutăm unda cărunță!” (O. Goga)

Apa nu este doar un semn iconic al omului, ci și un constituent fundamental al ființei umane, a cărei structură chimică este preponderent acvatică. Această constituție simbolică este extrem de onorantă. Tertulian îndeamna omul să respecte stihia pe care plutea suflul lui Elohim înainte de Facerea lumii: „Omule, trebuie să respecti vârsta înaintată a apelor, vechimea acestei substanțe! Respect-o și pentru că a avut cinstea de a fi locul în care se odihnea Duhul divin, care o alesese dintre toate elementele [...]”².

Una din formele legăturii apelor cu divinitatea o reprezintă căutarea lui Elohim – de către sfinți și ape – într-o lume desacralizată:

² Apud Maurice Cocagnac, *Simbolurile biblice. Lexic teologic*, București, Editura Humanitas, 1997, p. 51.

„Până în cele din urmă margini privim,
Noi sfinții, noi *apele*, [...]
Drumul întoarcerii nu-l mai știm,
Elohim, Elohim!” (L. Blaga)

- **speranța:**

Protagonistul romanului *Rusoaica*, grănicer pe îndepărtatul Nistru, privind de pe mal apa râului, cade în visare, plâsmuind un vis aproape livresc, din imagini literare. Speranța că acesta s-ar putea *real-iza* îi dă eroului puterea de a-și găsi un rost acolo:

„Îmi plăcea adesea să mă așez undeva pe malul Nistrului să urmăresc jocul leneș al valurilor minuscule. Din drepturile astea, arar se vedea dincolo albul incandescent, în soare, al vreunei case la cine știe ce depărtări. [...] Și tocmai din peisajul încremenit, la un semn magic al destinului, avea să se întrupeze ea. *Rusoaica*. [...] pentru a o vedea mai bine, împrumutasem fetei, mult așteptate, când trăsăturile Avdotiei Alexandrovna, sora lui Rascolnicov, când ale Zinei, ori Dariei din *Poseđații*, ale Natașei din *Război și pace*, ale Nastasiei Filipovna din *Idiotul*, ale Ekaterinei Ivanovna ori Grușencăi din *Frații Karamazov*, sau ale Soniei, din *Crimă și pedeapsă*. [...] Însă dacă ar fi fost ca întâmplarea să se împlinească întocmai, întocmai după gându-mi, eu visam o subțire cazacă, palidă, cântând și acompaniindu-se din ghitară, așa ca într-una din micile povestiri vânătoarești ale lui Turgheniev.” (Gib. I. Mihăescu)

3. Forme simbolice

Ca orice semn important din imaginarul colectiv, apa este conotată fie pozitiv, fie negativ. Funcționând în regim dual, ea dezvoltă semnificații complementare în plan moral. Astfel, din punctul de vedere al relevanței opoziției bine – rău, sunt separate apele de sus de cele de jos, apele dulci de cele sărate, apele curgătoare de cele stătătoare. În registrul pozitiv se înscriu apele de sus (ploaia, roua) și cele curgătoare (izvorul, fântâna, râul, fluviul – care sunt, în același timp, și ape dulci), iar în registrul negativ figurează apele subterane și cele stătătoare (balta, mlaștina, marea, oceanul).

Compararea destinului uman cu cel al apelor curgătoare ne îndreaptă atenția exclusiv spre câteva forme de beneficiă simbolistică a fluidelor: spre izvorul corelat cu fântâna, respectiv spre râul, corelat cu fluviul.

3.1. Izvorul/ fântâna

Ca sursă primară a apelor curgătoare, izvorul poartă răspunderea pentru evoluția acestora. Din punct de vedere genetic, se înrudește direct sau indirect cu ele. La origini, apele *mobil-izate* absorb energia izvorului,

dau curs potențialului său de fluiditate, preiau și duc mai departe puritatea sa.

„Râul sfânt ne povestește cu-ale undelor lui gure
De-a izvorului său taină, despre vremi apuse, sure,
Sufletul se-mbată-n visuri care-alunecă în zbor.” (M. Eminescu, *Egipetul*)

Valoarea simbolică a acestei imagini este confirmată de următoarea observație a lui Gaston Bachelard din lucrarea *Apa și visele*: „Forța vine din izvor. Imaginația nu ține seama de afluenți. Visătorul care vede apa curgând evocă originea legendară a fluviului, izvorul îndepărtat”³.

M. Eminescu are o viziune mai subtilă chiar asupra rolului generator al izvorului. El consideră că izvorul este obligat să asigure și în timp pomparea apei din potrivnice, pentru a nu se face vinovat de întreruperea sau de încetarea curgerii apelor. De aici, relația apă – timp ia forma metaforică a *timpilor răcori și clari* în *Memento mori*:

„Colo Dunărea bătrână, liberă-ndrăzneată, mare,
C-un murmur rostogolește a ei valuri gânditoare
Ce mișcându-se-adormite merg în marea de amar;
Astfel miile de secoli cu vieți, gândiri o mie,
Adormite și bătrâne s-adâncesc în vecinicie
Și în urmă din isvoare *timpi răcori și clari* răsar.”

Precum ploaia mărunță și roua, apa de izvor este o binecuvântare pentru om. Prietenos și îmbietor, ivit în locuri retrase și greu accesibile, izvorul are un farmec aparte, stimulând visul romantic:

„**Vom visa un vis ferice,**
Îngâna-ne-vor c-un cânt
Singuratice isvoare,
Blânda batere de vânt...” (M. Eminescu)

Pentru călătorul însetat, izvorul este salutar cu apa sa dulce, curată și rece. El impresionează prin generozitatea cu care curge mereu pentru a-și dărui apele proaspete și energice omului, râului și, în cele din urmă, chiar mării și oceanului.

³ Vezi p. 172.

Luc Benoist afirmă că „spiritul sfânt este izvor de apă vie”⁴. Probabil că cea mai tulburătoare identificare cu apa de izvor este realizată de Iisus în dialogul cu samariteanca.

„În *Noul Testament*, după ce bea din apa femeii samaritence, Iisus îi spune că el însuși este **izvorul de apă vie**, care poate stinge setea omului, adică dorința lui de viață veșnică:

Dacă însetează cineva, să vină la Mine și să bea.

*Cel ce crede în Mine, precum a zis Scriptura: râuri de apă vie vor curge din pântecul lui (Evanghelia după Ioan 7, 37-39)”*⁵

Imaginația colectivă plasează apa vie în locuri inaccesibile muritorilor: „Symbolismul fântânii cu *apă vie* este exprimat în special printr-un izvor care țâșnește în mijlocul grădinii, la piciorul Pomului Vieții, în centrul Paradisului terestru, și care se împarte după aceea în patru fluvii care curg spre cele patru direcții ale spațiului. În funcție de diferitele terminologii este fântâna vieții, sau a nemuririi, sau a tinereții veșnice, sau fântâna învățaturii. [...] Construcțiile care se fac în jurul unei curți pătrate în al cărei centru se află o fântână, mai ales în țările arabe, sunt imaginea însăși a Paradisului terestru”.⁶

Foarte apropiat de symbolismul izvorului este cel al fântânii. În general, prin săparea unui puț cât mai adânc se caută un izvor subteran apt să alimenteze o colectivitate.

În mituri și în basme întâlnim fântâni cu puteri supranaturale, a căror apă îi fortifică pe cei vlăguiți, vindecă rănilor celor loviți sau chiar îi întinerește ori îi face nemuritori pe cei ce o beau.

Sacralitatea fântânii este relevată de locațiile preferențiale: lângă temple, biserici, lângă arbori sacri (în Paradis, lângă pomul vieții), în vetrele satelor etc. Poziția aparte și protejarea lor de către cruci sau troițe pentru alungarea duhurilor rele, ca și faptul că acestea furnizează apă curată și întremătoare explică de ce o mulțime de întâlniri speciale au loc lângă o fântână:

„La fântână, la izvor
Se-ntâlnește dor cu dor...”

În legendele românilor apar eroi, feminini și masculini, metamorfozați în fântâni. Foarte cunoscut este exemplul meșterului

⁴ Gaston Bachelard, *op. cit.*, p. 73.

⁵ M. Cocagnac, *op. cit.*, p. 60.

⁶ *Ibidem*.

Manole, care, încercând să se salveze printr-un zbor mitic de pe acoperișul bisericii sale, naște în locul unde a căzut

„O fântână lină
Cu apă puțină,
Cu apă sărată,
De lacrimi udată.”

Suprafața plată și limpede a apei fântânii este o veritabilă oglindă naturală în care oamenii se privesc pentru a-și cunoaște chipul. Curiozitatea și nevoia de contemplare estetică îl determină pe om să se aplece, inocent, asupra propriei imagini. Mitologia furnizează în acest sens arhetipul narcisismului: „Narcis se duce la fântâna tainică, în adâncul pădurii. Numai acolo simte că este dublat *în mod firesc*; își cufundă mâinile către propria-i imagine, vorbește propriei sale voci. Echo nu este o nimfă îndepărtată. Ea trăiește în fântână. Echo este întruna împreună cu Narcis. Ea este el. Are vocea lui. Are chipul lui. În fața apelor, Narcis are revelația identității și a dualității sale, revelația dublelor sale puteri virile și feminine și, mai ales, revelația realității și a identității sale. Narcis nu mai spune: *Mă iubesc așa cum sunt*, ci spune: *Sunt așa cum mă iubesc*.”⁷.

În practicile premaritale la români, fata se apleacă asupra apei fântânii cu speranța de a vedea pe oglinda acesteia chipul viitorului soț: „Privind noaptea în apa fântânii – acest canal de comunicare cu lumea spiritelor de dincolo – fata de măritat încearcă să deslușească chipul ursitului”⁸.

3.2. Râul/ Fluviul

Am pornit de la analogia dintre cursul apelor curgătoare și cursul vieții omenești. De la izvor, la pârâu, râu, fluviu, acumularea de ape poate fi interpretată metaforic drept o îmbogățire de experiență vitală desfășurată pe fundalul mării treceri.

„Coborând munții, purtându-și apele sinuoase spre văi, pierzându-se în lacuri sau mări, râul/ fluviul simbolizează existența umană și curgerea acesteia cu toate dorințele, sentimentele, năzuințele sale și nenumăratele lor modificări”⁹.

Mișcarea apelor le conferă un statut aparte: cel de participante la circuitul universal. În credințele românilor, Apa Sâmbetei, de pildă,

⁷ Gaston Bachelard, *op. cit.*, p. 30.

⁸ I. Evseev, *Enciclopedia semnelor și a simbolurilor culturale*, Timișoara, Editura Amarcord, 1999, p. 156.

⁹ J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*, vol. al II-lea, p. 62.

izvorăște de sub pomul vieții din Paradis, înconjoară Pământul de câteva ori (trei, șapte, nouă) și se varsă în Iad. Tot ce „se duce pe Apa Sâmbetei” este sortit pierderii definitive.

Aceste ape pot face legătura dintre lumi, în special dintre lumea celor vii și lumea celor morți. De aceea, există obiceiul de a trimite lumânări și haine și, la unele popoare chiar trupuri neînsuflețite în lumea de dincolo, încredințându-le apelor. „În riturile de pomenire a morților, mai ales în sărbătoarea denumită *Paștele Blajinilor*, pe malurile sau pe apele curgătoare se puneau în blide de lemn sau în jumătăți de dovleac scobit coji de ouă, fărâmituri de cozonac și lumânări aprinse, cărora li se dădea drumul pe apă ca să ajungă în *Țara Rohmanilor*.”¹⁰.

Fluiditatea și dinamica fluviilor tenace le masculinizează. Numeroase fluvii au fost asociate unor eroi masculini. „Bătrânul Istru sau Donaris, cum îi spuneau traco-geții, era înconjurat de o asemenea aureolă sacrală, încât Traian, la trecerea oștirii sale peste Dunăre, a trebuit să-i aducă sacrificii, iar chipul bătrânului Danubius e înfățișat, antropomorfizat, pe Columna lui Traian, ridicată după supunerea Daciei.”¹¹.

În *Memento mori*, M. Eminescu evocă *Danubiul*, folosind numele dat acestui fluviu de către romani:

„ – Decebal – el strigă-n nouri – îi detun, îi iau în goană
Și *Danubiul* o să beie a lor sacre legiuni.”

Simfonia Vâltavei a lui Smetana sau **Cartea Oltului** a lui Geo Bogza, care urmăresc, în registre semiotice diferite, *ab initio* cursurile unor râuri, sunt producții artistice „bune pentru eternitate”, cum spuneau vechii greci.

Există cineva – scriitor sau muzician – care să fi urmărit și tălmăcit simbolic cursul Dunării? De la izvorul din Munții Pădurea Neagră până la vărsarea în Marea Neagră? Dunărea vine din întuneric și se duce în întuneric. Din punct de vedere semiotic, nu există niciun dubiu în acest sens, pre existența și post existența fiind puse în artă sub semnul negrului. Iar negrul simbolizează veșnicia. Între cele două extreme de întuneric, câtă lumină, câtă strălucire și, mai ales, câtă semnificație în curgerea milenară a Dunării!

Ioan Botezătorul a botezat primii creștini în Iordan, pentru a trimite pe ape curgătoare păcatele de care se leapădă trupul și sufletul. La creștinii ortodocși, în memoria acestui eveniment, în ajunul Sfântului Ioan se

¹⁰ R. Vulcănescu, *Mitologia română*, București, EA, 1987, p. 453.

¹¹ I. Evseev, *op. cit.*, p. 165.

sărbătorește Boboteaza, care presupune și botezul cel mare al apelor. În localitățile situate pe malul Dunării se aruncă, cu acest prilej, crucea în marele fluviu. Câțiva bărbați se aruncă „după cruce”, în ideea că i se iartă toate păcatele celui ce o aduce înapoi. Un împătimit al Dunării natale este Fănuș Neagu, care include un asemenea episod în capodopera sa *Îngerul a strigat*:

„Erau treizeci și trei cei care urmau să se arunce să caute crucea – unul pentru fiecare an al lui Christos – și se înghesuiră într-o baracă de scânduri folosită vara ca vestiar de către funcționarii portului. [...] capul bisericii brăilene invocă duhul sfânt să coboare în «largă această apă, ca odinioară în matca Iordanului» și, sforțându-se, trimise crucea cu podoabe de argint departe în valuri. Chiuind, în clipa următoare, Chiscăneanu se rezezi pe gheață cu o sanie pusă din vreme sub mal – sutele de oameni, biciuiți de viscol, urlau, mugeau, cuprinși de o totală beție a simțurilor – și se rostogoli în apă, bătând caraghios din brațe. Iar pe deasupra lui, lovind apăsător pragul din bârne solid îmbucate, ca să-și încerce norocul, săriră ceilalți treizeci și doi de inși, unii, cei mai mulți, strangulați de spaimă, alții cu sângele înțepat de vinul care fierbe, fără să se acrească vreodată, numai în vinele îndrăzneților sau disperăților. [...] Cei treizeci și trei se scufundau și se ridicau, împingându-se și îmbrâncindu-se, Chiscăneanu, în buza gropanului [...] își clătea gura cu apă, înfiorând-o pe nevasta prefectului care avea dantura măcinată de carii, când deodată, Costică Banaurs, înotând acolo unde era înghesuiala mai mare, scoase un răcnet neomenesc.

– Fraților!... Tâlharii!... și dispăru în adânc, cu brațele adunate deasupra burții, iar apele îi trecură trupul înjunghiat sub podul de gheață al Dunării.

Adică în fum și uitare. Sau în legendă.”

4. Corespondențe

Contemplarea unei ape curgătoare este o sursă de nostalgie, dacă raportăm, în mod firesc, apa la om, din perspectivă temporală. Dat fiind că privirea fixată într-un anumit loc are de-a face clipă de clipă cu alte ape, romanii au ticluit, după model grecesc, dictonul „Bis in idem flumen non descendimus”.

Suntem nostalgici: curgerea apei ne amintește de trecerea noastră prin viață. Apa învinge obstacole pentru a merge mai departe, adică pentru a menține între malurile ei un flux neîntrerupt. Asemenea ei, noi înșine căutăm să răzvim în viață pentru a ne afla, cât mai multă vreme, plini de vitalitate, în propriul flux existențial.

„Dacă oamenii străbat lumea cântând și vocea lor e puternică, iar calea pe care și-o taie între un orizont și altul, de o neîntrecută cutezanță, poate că totul se petrece astfel, pentru că în ei mai dăinuie tumultul marilor fluvii.” (Geo Bogza, *Cartea Oltului*)

Străbăteam lumea. Înspre un sfârșit tot mai apropiat. „Cu fiecare clipă care trece” (v. L. Blaga). Călătorim dintr-o parte în alta. Cât mai avem timp. Suntem ca valurile în curgerea noastră. Realizăm natura lețea acestui fapt. Și totuși suntem triști, precum Eminescu în interogația sa retorică:

„De ce mă întristează
Că valurile mor,
Când altele urmează
Rotind în urma lor?”

Raționamentul eminescian este corect. Acesta este cursul. Aceasta e curgerea. Trebuie să le privim cu seninătate. Cu demnitate. Căci nimic nu se poate sustrage mării treceri:

„Bătrânii spun că apa trece
Și spun că pietrele rămân.
Dar lucrul altfel se petrece
Pe vechiul nostru glob bătrân.
Că piatra, orișicât de tare,
Se macină și trece stând.
Iar peste trista-i măcinare
Doar apele rămân, curgând!” (M. Codreanu)

Bibliografie

- BACHELARD, Gaston, *Apa și visele*, București, Editura Univers, 1995.
BENOIST, Luc, *Semne, simboluri și mituri*, București, Editura Humanitas, 1995.
BORCHIN, Mirela-Ioana, *Prelegeri de lingvistică*, Timișoara, Editura Excelsior Art, 2010.
COCAGNAC, Maurice, *Simbolurile biblice. Lexic teologic*, București, Editura Humanitas, 1997.
EVSEEV, Ivan, *Enciclopedia semnelor și a simbolurilor culturale*, Timișoara, Editura Amarcord, 1999.
VULCĂNESCU, Romulus, *Mitologia română*, București, EA, 1987.